

Я планував написати спеціальну статтю про Володимира Панченка до його ювілею. Про наше вже сорокарічне знайомство, співпрацю, розмови й дискусії, спільні поїздки на Хутір, у Канів, по Україні, ходіння по Нью-Йорку, лижні прогулянки лісами під Малєєвкою, читання його численних статей, книжок і навіть про його політичну діяльність. Але... Запалився в наших серцях і думках Майдан гідності. А потім вдерлася російська агресія. І вже стало неможливим зосередитися на такій серйозній праці, як нарис творчості Володимира Євгеновича. На жаль! Доводиться відкласти його до спокійніших часів. Тут зауважу лише один факт до того майбутнього портрета: суспільну заангажованість Панченка. Ви побачите його підпис під багатьма політичними відозвами, зверненнями, заявами. Можу поділитися секретом: він їх не просто підписував, він у багатьох випадках їх сам писав і закликав інших до активності. І про це колись також треба буде написати!

ІВАН ФРАНКО І ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ: РІЗНОСПРЯМОВАНІ ШЛЯХИ ДО ОДНОГО ПУНКТУ

Протягом кількох століть через складні, несприятливі політичні й культурні обставини Україна перебувала в умовах так званої неповної структури громадських інституцій і зумовлених цим браком відповідних професійних кадрів. У нас літературний критик і публіцист ставав головним отаманом війська, прозаїк – головою Ради Народних Міністрів, а історик очолював український парламент. Лише один цей приклад з років Української Народної Республіки демонструє, яку величезну роль відіграла українська гуманітарна інтелігенція не лише в культурному житті, а й у суспільно-політичних рухах. Саме тому українські письменники і вчений майже неминуче покликані були ставати й політичними діячами, часом навіть поза своїм бажанням, або, бо-дай, перейматися політичною злобою дня, осмислювати кардинальні напрями суспільного розвитку. Інтелігента в Україні поза політичною заангажованістю його життя побачити рідко коли вдасться.

Треба сказати, що така діяльність українських гуманітаріїв з часом забувається у вирі нових ідей, мінливих подій, свіжих лідерів. Та й сучасні дослідчі акценти (і то цілком, мабуть, доречно) переносяться на терен їхньої основної діяльності. А проте для нас цікаві

також напівпризабуті нині політологічні праці класиків. Вісім років тому Дмитро Павличко до певної міри заповнив одну з таких лакун, видавши хрестоматію статей Івана Франка «Будівничий української державності». У передмові до цього грубенького тому розвідок упорядник справедливо зазначає, що основним змістом української історії ХХ століття є неперервна боротьба за незалежність України: «Постання Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, їх об'єднання та спільна боротьба проти ворогів, постання Закарпатської України, яка першою з усіх держав Європи повела збройну боротьбу проти фашизму, визвольний рух, організований Організацією Українських Націоналістів і уславлений боями Української Повстанської Армії проти гітлерівських і сталінських окупантів, нарешті, очолений українською інтелігенцією рух опору комуністичній владі, який у найвідповідальніші, дев'яності роки ХХ ст. став Народним Рухом і створив атмосферу в суспільстві, за якої відновлення Української держави стало неминучим і закономірним фактом, – це шлях до нашої національної незалежності».

Іван Франко не міг знати про ці конкретні події майбутньої української історії. Але у своїх політологічних студіях він проникливо ставив акценти на найболючіших точках, де українців чекали випробування. Прочитаймо лише назви його деяких статей: «Теперішня хвиля а русини» (1883), «Наш погляд на польське питання» (1883), «Два панславізми» (1884), «Баламутство в українській справі» (1887), «Поляки і русини» (1897), «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Радикали і релігія» (1898), «Народники і марксистки» (1899), «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» (1904), «Двоязичність і дволичність» (1905), «Свобода і автономія» (1907)... Звісно, це вибірковий і по-своєму довільний перелік, але придивімося, як точно Іванові Франку вдавалося передбачити ті болючі суспільні й національні колізії, що розіграються на полі битви минулого століття і в яких українцям по обидва боки Дністра випаде змагатися за свою незалежність, викристалізовувати свою національну самототожність, окреслювати соціальну доктрину свого об'єднання і перспективи розвитку вже в третьому тисячолітті. Ми виразно бачимо з цієї політологічної публіцистики, що її автора постійно притягали конфліктні питання, питання протистоянь, протиборств – як джерело руху вперед, до соціального й національного визволення українців. І це Франко підкреслював. І не тільки у своїх численних статтях на біжучі теми дня. Навіть представляючи поезії одної із найскладніших і найглибших своїх книжок «Мій Ізмарагд», у передмові до неї, датованій 15 листопада 1897 року, він чітко, у формі, далекій від поетич-

ного вислову, зазначає: «Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, ще пролюдського соціалізму, опертого на етичним широко-гуманним вихованні мас народних, розповсюдженні освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будучини, не на парламентським шахрайстві, що має вести до тої будучини». Вже тоді у статті «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897) Іван Франко називав «ілюзіями і хибними доктринами» державний соціал-демократизм, що набував популярності серед молоді, і зокрема серед української. А в рецензії на брошуру Анатолія Фаресова «Народники і Марксисты» (1899) Іван Франко недвозначно різко виступає проти насаджування марксистизму в головах українців, прозріливо передбачаючи, що він не тільки не зніме соціальної нерівності й несправедливості, а на ґрунті самодержавної доктрини тільки помножить свою згубну сутність. «Є це характерне явище, – зазначав рецензент брошури адепта безоглядного впровадження марксистської теорії, – що саме в пору, коли цей марксієвський соціалдемократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику, яко партія, в Європі близький банкрутства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії, серед російської молодіж. Дуже сумно, що на цю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодіж, соціалдемократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціалдемократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» (Літературно-Науковий Вісник, 1899, кн. 6, с. 186). Іван Франко розумів: відбувається тяжка боротьба за майбутнє, за світогляд прийдешніх поколінь. Сам перейшовши в молоді роки захоплення соціалістичними ідеями і навіть практичною політичною діяльністю у селянській радикальній партії, що мала поміркований соціалістичний характер і яку він зі своїми однодумцями заснував 1890 року, він уже наприкінці 90-х пориває з цією доктриною ідейно й організаційно, різко виступає проти комуністичного догмату і виходить із лав радикальної партії. Франко усвідомив великі загрози,

які несе ця ідеологія майбутньому. Особливу увагу він приділяє роз'ясненню молоді згубних наслідків беззастережного прийняття марсистських соціальних доктрин у їх теоретичній абстракції, що на практиці мали би перетворитися на свою протилежність. Під цим кутом зору варто згадати дві праці мислителя: брошуру «Що таке поступ?» (1903) і «Одвертий лист до гал[ицької] української молоді» (1905).

Розвідка «Що таке поступ?» була написана для молоді як роздуми досвідченого політолога, з метою розібратися в сутності різних соціальних концепцій, в тому числі й соціалістичних, показати історичну закономірність їх появи й занепаду і на цьому матеріалі спробувати пояснити сам зміст поняття «поступ» стосовно матеріального, соціального й духовного розвитку людства. «Що таке поступ?» спершу була надрукована в тижневику національно-демократичного спрямування «Поступ», що видавався в Коломиї. І того ж 1903 року вона вийшла окремою брошурою. Автор розпочинає з давніх часів і веде нитку аналізу аж до сучасності. Адресована широкому читачеві, переважно молодому, розвідка має тому цілком приступну, просту форму. Насамперед Іван Франко з'ясовує, що, власне кажучи, являє собою поступ у людській історії. Чи відбувається він по суцільно висхідній лінії? Чи комфортніше стало жити сучасній людині порівняно з її предками? Адже стільки винаходів зроблено і нових вигод досягнуто. Виявляється, ні, цього далеко не досить для справжнього людського щастя. «Поступ, – пояснює автор, – не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знову підіймається, знов по якимсь часі опадає і так далі». Франко не приділяє окремої спеціальної уваги проблемі суспільної кризи. Це лягло пізніше в теоретичні побудови Освальда Шпенглера про народження й смерть цивілізацій (проблеми, що їх згодом плідно досліджували й українські вчені Дмитро Чижевський і Віктор Петров, звісно – в діаспорі), але й весь аналітичний хід думок Івана Франка веде до цього. «Крутими дорогами, – підкреслює він, – ходить іноді поступ людський. Недарма сказано, що він виростає на могилах, як пшениця на зораній ниві!»

Багато уваги автор розвідки «Що таке поступ?» приділяє кардинальній проблемі прогресу: поділ праці, що спричинив революцію в людському житті й стосунках. Чи це є поступ? З одного боку, безсумнівно. Але з іншого, поділ праці призвів до істотного розшарування в людському суспільстві. Частина людей збагачувалася непомірно, а більшість – збіднювалася. У чому ж тоді полягає поступ людства? – питає Франко. Він робить невтішний висновок:

«Можна сказати сміло, що прадавній дикун, блукаючи по лісах та ночуючи в печерах, був сто разів щасливіший і почував себе ліпше від такого нещасного бідлахи, що серед величезного міста опиниться без грошей, без зарібку, без пристановища, без ніякого способу до життя». Роздуми Івана Франка природньо повертаються до питання, чи ж варто тоді стільки зусиль вживати для подальшого людського розвою, коли це спричинює знещасливлення людини: «Нерівність між людьми, – робить він висновок, – ніколи не була більша як власне в наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували у головах усіх освічених людей». Лев Толстой, Жан-Жак Руссо та інші пропонували рецепти повернення людини до природнього стану. Але вони виявлялися утопіями. Чарльз Дарвін, Ернст Геккель та інші шукали пояснення цій колізії і бачили їх у тому, що людина підлягає неухильним законам природи, де боротьба за існування (за єствування, у Франковому перекладі) є визначальним законом. Проте ця асоціальна теорія добра в природному житті, але не враховує специфіку власне історії людського роду. Ще один можливий підхід до пояснення наявної нерівності людей пропонують анархісти, які корінь зла бачать не в поділі праці, а в проблемі влади, яка дозволяє одним пригнічувати інших. Але вся історія анархізму приносила людям лише кривду й нещастя. Нарешті Франко переходить до найактуальнішої проблеми, до комуністичної теорії, за якою все зло в суспільному житті походить не від поділу праці, що є прогресивним кроком в історії людства, а від поділу власності, що і є основною причиною нерівності. Останню ж усунути «можна лиш одним способом, а то таким, аби спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра. Приватна власність, що тепер є терном у нозі дальшого поступу, а также джерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. *Спільна праця і спільна власність* – се повинні бути основи. На яких має бути побудований новий суспільний лад».

Проаналізувавши генезу цих комуністичних уявлень XIX століття і теоретичне обґрунтування їх у працях Карла Маркса, Фердинанда Лассаля і Фрідріха Енгельса, Іван Франко, віддаючи данину глибині аналізу ними реального стану причин визиску в суспільстві, піддає серйозній критиці теорію *народної держави*, «в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідності, ні темноти». Теоретично це би виглядало так, що держава повністю опікується своїми членами, вона контролює їхню діяльність і забезпечує їхні потреби. Життя в такій державі мало би бути правильне, рівне, справедливе, упорядковане раз і назавжди». Але, говорить Франко, тут

з'являються «деякі гачки, що будять поважні сумніви». І розшифровує це своє твердження: «Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мушили би щезнути, занидіти, бо ж ану держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті не виховувати свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою». І далі найважливіше, про що мовчали соціал-демократи, властиво – комуністи, а це питання про те, хто би мав керувати тою державою, адже ті люди одержували б таку владу над людьми, якої не мали й найбільші деспоти. «І стара біда, – робить висновок Іван Франко, – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів – усе одно, чи родовитих, чи вибираних – над мільонами членів народної держави. І маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її назавсідги! І як легко при таким порядку підтягти серед людності корінь усякого поступу і розвою і, довівши весь загал до певного ступеня загального насичення, зупинити його в тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чого нового. Ні, соціал-демократична “народна держава”, коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу». Переведемо подих... Це було написано 1903 року! Ми всі вже пережили на своїй власній долі ту так звану «народну державу». Яке ж чуття треба було мати, щоб передбачити наслідки теоретичних експериментів ще до появи першого подібного державного утворення. Таке враження, що самого Івана Франка виснажило це занурення в реальне майбутнє. Він далі мимохідь згадав про іншу можливість суспільного розвитку – нації «як найбільшої одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею». «Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу, – деталізує Іван Франко, – отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертво тіло без живої душі в ньому». Не важко зрозуміти, чому праця «Що таке поступ?» була під фактичною забороною в СРСР, а її публікація в п'ятдесятитомнику супроводжувалася цензурним скандалом. Свого ж часу в Галичині вона мала значний резонанс і вплив.

Проте щось муляло Франкові. Мабуть, він відчував: залишилося багато недоговореного ним. Через два роки після публікації брошури «Що таке поступ?» російську імперію охопили революційні події, що змінило ситуацію й в українському питанні, дало практичну можливість підійти до нього з погляду соборності й відкривало нові глибоко масштабні перспективи. Насамперед вони стосувалися молодого покоління. Й Іван Франко пише і публікує в «Літературно-Науковому Віснику» «Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі» (1905). Упадок абсолютизму став неминучим, і хоч цього ще довелося чекати 12 років, Франко вже тоді передрік його і сформулював першочергові завдання в розбудові нації за нових умов. Насамперед він остерігав від ейфорії, що могла принести зміна представників влади, передбачаючи, що ними фактично стануть політики з найбільш доктринерською формою ідеології, а такими годі уже показували себе більшовики з РСДРП, попри свою у політичній фразеології позірну відмінність від російського лібералізму. Франко так пояснює цю загрозу цього руху: «Він сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні (додамо тут: не кажучи вже про комуністичних. – В. Б.), все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками. Доктрина – се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси... Доктрина – се зроду централіст, що задля абстрактних понять не пощадить конкретних людей і їх конкретного добробуту». Чи не побачимо ми за цими словами пересторогу майбутнім терорам, голодоморам, гулагам?

«Ми, українці, – далі провадить Франко, – бачили досі мільйони прикладів, як знущався над живими людьми й націями абсолютизм, узброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусеніє». І далі слова, які звучать пророчо і сьогодні, більш ніж через століття, вже не лише після падіння самодержавія, а й комуністичного правління, і сьогодні звучать актуально: «вистарчить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею – ідею нероздільності й єдності Росії, непорушності російського великодержавного становища і фундаментального, кат'єкзохєн державного становища "руссаго", т. є. великоруського народу, – і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплювання окраїн для "добра" центра, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі». А це чи не нагадує вже навіть не голодомори й гулаги, а сьогоднішній путінізм?

Які ж шляхи поступу пропонує Іван Франко? Насамперед українці повинні навчитися чути себе українцями, іншими словами, необхідна самоідентифікація цілої нації. І практично: «Наш голо-

ний, фразеологічний та в більшій частині неширий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею». Цього завдання ніколи не вдасться осягти загумінковими акціями, здрібненням цілей, національною партикуляризацією. «Перед українською інтелігенцією, – зазначає автор “Одвертого листа...” – відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися».

Такі завдання національного, державного будівництва бачив перед українським суспільством Іван Франко понад сто років тому. Треба сказати, що вони мало змінилися. Наслідки кількостолітнього колонізаційного зашморгу не минають швидко. Оте явище *gente Ukraini, natione Russi*, що на нього вказував наш поет і мислитель, як на чи не основну перешкоду національному будівництву, живе й сьогодні. Але то вже інше питання.

Тут хотілося б порівняти ці зболені Франкові роздуми над історією і майбутнім України з іншим інтелектуальним сюжетом, пов'язаним з видатним вченим, засновником і першим президентом Академії наук України Володимиром Вернадським.

Своїми ідеями й узагальненнями він настільки випередив свій час, що людство тільки сьогодні, і то поступово, починає усвідомлювати колосальну значущість його вчення про біосферу (сфера життя на Землі) та про ноосферу (сфера впливу людського розуму на довколишнє середовище, на природні процеси, що відбуваються поза волею людини). Його ім'я серед засновників геохімії, космохімії, радіохімії, радіогеології. Загальновизнаний його внесок у мінералогію, кристалографію, генетичне ґрунтознавство. Він створив нову фундаментально важливу науку – біогеохімію. Саме В. І. Вернадський показав творчу геохімічну роль живої матерії в історії Землі, в нагромадженні рідкої, твердої і газової оболонки нашої планети. В. І. Вернадський створив свою цілісну філософію світобудови, філософію суспільного життя. Вона безпосередньо пов'язана з його вченням про ноосферу і відбиває складні взаємобумовленості природного і суспільного процесів. «Є два корінних питання народного життя, – записав двадцятидворічний Володимир Вернадський у своєму щоденнику. – Ми можемо їх визначити:

економічний і духовний розвиток народу». Саме з'ясуванню того, як поєднуються ці два корінні питання, і присвятив своє життя вчений. Важливою в його загальній системі поглядів є проблема вільного вияву всіх закладених природою в кожній нації сил. Соціальний аспект цієї проблеми В. І. Вернадський постійно вивчає, починаючи з кінця 70-х років XIX століття. Особливе місце в його роздумах про духовне багатство будь-якої нації, а відтак і кожної особистості, посідає Україна. Корені цієї зацікавленості тягнуться в дитинство й сімейну родослівну. Прадід Володимира Івановича запорозький козак Іван Никифорович навчався в Києво-Могилянській академії. Дід був священиком на Чернігівщині, а батько був знайомий з Тарасом Шевченком, дружив з Михайлом Максимовичем, Христею Алчевською, Григорієм Квіткою-Основ'яненком. Володимир Короленко був троюрідним братом Володимира Івановича Вернадського. По лінії матері вчений також був пов'язаний з видатним українським старшинсько-козацьким родом Константиновичів. Дядьком його матері був видатний діяч Кирило-Мефодіївського братства Микола Гулак. Звичайно, це не могло не відбитися на формуванні світоглядних засад майбутнього вченого. У його спогадах читаємо: «Батько і мати мої були кияни. В обох родинях були живі українські національні традиції. Мої дитячі роки (1868–1876) я провів на Україні, в Полтаві й Харкові, бував і в Києві... Батько і мати добре знали українську мову. Мати, дуже музикальна, з великим голосом (меццо-сопрано) – прекрасно співала українські пісні, бували вдома й хори. На мене це сильно впливало...» Так що не випадково В. І. Вернадський, «росіянин за культурою і за всім устроєм свого життя», правда, як він сам писав, «росіянин, все життя якого безперервно було пов'язане і з Україною, і з українським визвольним рухом», обурювався сваволею самодержавства і різноманітних шовіністичних, а згодом і чорносотенних організацій щодо духовного розвитку українського народу. В багатьох працях учений викривав це дике порушення закономірностей природного життя. Найповніше це він зробив у статті «Українське питання і російська громадськість». Ймовірно, вона написана на хуторі Ковиль-гора біля Шипаків на Полтавщині приблизно в 1915 році. Машинописний примірник цієї статті зберігається в Архіві Академії наук Російської Федерації (ф. 518, оп. 1, справа 220Б).

Сутність українського питання для російської громадськості В. І. Вернадський визначав «у тому, що українська (малоросійська) народність випрацювалася в певно окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій старання близьких і далеких родичів перетворити її в простий етнографіч-

ний матеріал для посилення пануючої народності залишалися й залишаються безуспішними». Аналізуючи розвиток російсько-українських відносин після договору 1654 року, В. І. Вернадський виходить із того, що національна свідомість українців формувалася на двох основоположних засадах: перша – істотні етнографічні відмінності, особливості національної психіки і культурні тягіння, які пов'язували Україну насамперед із Західною Європою; друга – просякнутий демократизмом устрій народного життя, що склався історично. Саме через ці особливості, які так відрізняли великоросійську ментальність від української, в XVII–XVIII століттях російсько-українські відносини мали характер поглинання Росією України як інородного політичного тіла і спрямовувалися на знищення очевидних відмінностей як в особливостях місцевого адміністративного устрою (тобто адміністративної автономії України), так і проявів та організації культурного життя, а також насильного нівелювання етнографічної самобутності українського народу.

Цікаво, що Іван Франко в 1897 році розглянув подібну колізію, вже стосовно українців і поляків, у німецькомовній статті «Polen und Ruthenen». Він показав, здебільшого на матеріалі політичного життя, як проявлялось «у польського правительства і польської шляхти систематичне змагання не тільки обсадити руські землі й забезпечити їх для польської держави, але й зілляти русинів релігійно і національно з поляками, що їм із руською шляхтою майже цілком повелось, а непокірних, тобто всю масу простого люду, як-найбільше придавити соціально і культурно». Отже спроби тотальної денационалізації, нівелювання природних етнографічних відмінностей відбувалися на всіх землях, заселених українцями, а не тільки в межах російської імперії.

Процес звоювання українських вольностей виявився успішним для російської сторони, але він відбувався не за пасивної покірності українців аж до кінця XVIII століття. Хоча в хід пішла найпідступніша зброя – підкуп і надання привілеїв окремим гетьманам та козацькій старшині, що поступово розмежовувало і знесилювало український народ. Ту саму рису відзначав Іван Франко в процесі колонізації верхівки русинської заможної верстви.

«В XIX столітті, – робить висновок В. І. Вернадський, – Україна як політичний організм перестала існувати... Всі сліди автономного ладу зникли, всі особливості місцевого устрою, які відповідали народному характерові й складали краще надбання національної культури, – як організація народної освіти, своєрідний уклад церковно-релігійного життя поступилися місцем загальноросійському порядку, який тримався на трьох китах: централізмі, абсолютизмі, бюрократизмі».

Проте національне життя в Україні не занепало остаточно, а навпаки – почало набирати досить могутньої сили, хай і іншого характеру. З'являється українська література, написана живою народною мовою (на відміну од літератури, твореної книжною мовою в попередні часи, і тому по-своєму далекої від українського загалу, особливо в період цілеспрямованого нищення національного просвітництва). Ця нова література стала важливим чинником затримання і відродження національної свідомості українців, що відчувалося не тільки в період перебування різних регіонів України під іноземним пануванням, а й у радянський період.

Ідеологи цієї хвилі українського визвольного руху, який у часі збігся з процесом національного відродження західнослов'янських народностей, виходили з історично, етнографічно й культурно обумовленого постулату про рівноправність українського народу з іншими слов'янами. За ідеал вони бачили відновлення національно-політичної самостійності України в складі Росії. Але уявляли таку Росію федеративною державою з широким демократичним устроєм у місцевому самоврядуванні. Причому як першочергове ставилося завдання обстояти права української мови у сфері культури й освіти, а питання про національно-політичну автономію розглядалося як стратегічне й віддалене в часі.

Проте й ці заходи українських культурних діячів наштовхувалися на шалений опір шовіністично заангажованого російського самодержавства, що виявлялося в забороні навіть таких природних виявів української стихії, як виконання народних пісень, виступи кобзарів, не кажучи вже про викладання і книгодрукування українською мовою. Все це доктринувалося зі столиці Російської імперії під гаслом боротьби з «українським сепаратизмом». В. І. Вернадський аналізує та пояснює найжорстокіший період боротьби з українством у царській Росії протягом усієї другої половини XIX століття нестримним бажанням урядової політики цього періоду досягти основної мети – розчинення українців у панівній російській нації, а також (що було дуже важливим у концепціях україноборців) плекання в самих росіянах уявлення про їхню практично абсолютну національну тотожність з українцями як нібито частиною єдиного великоросійського племені. Найгостріші моменти цієї боротьби – Кирило-Мефодіївське братство (1847), заборона релігійної літератури українською мовою (1863), заборона всіх видів літератури українською мовою, крім лише белетристики (1876) і підтвердження цієї заборони в 1881 році. Згодом навіть з'явиться своєрідний кодекс офіційних поглядів на український рух і визначення методів боротьби з ним, що було оприлюднено у книжці «Украинское движение как современный этап южнорус-

ского сепаратизма» відомого своїми скрайньо шовіністичними поглядами київського цензора С. Щоголева. Ця книжка була видана в Києві 1912 року після невеликої відлиги в українській справі в період 1905–1907 років, коли українці під впливом тодішніх соціальних тенденцій дістали свободу від спеціальної цензури, свою пресу, змогли розширити рамки літературної діяльності. Тоді ж з'явилися більш або менш активні спроби громадської діяльності в сфері народної освіти. Українська свідомість у першій і другій державних думках виявила себе національним представництвом, яке обстоювало інтереси українського народу. Проте це тривало недовго, і вже скоро Столипін оголошує війну з українством державним завданням, буцімто покладеним на Росію ще з середини XVII століття.

Стисло, але дуже виразно визначає В. І. Вернадський роль українського руху за межами Росії – в Галичині, показуючи, як українські сили в періоди найжорстокіших гонінь переносили свою активність до Львова та інших західноукраїнських культурних і політичних центрів. «У наслідку, – зазначає він, – українці засвоїли погляд на Галичину як на Пьемонт українського національного відродження, тоді як російські офіційні сфери звикли дивитися на неї як на вогнище українського сепаратизму, підтримуване чужородними впливами. Реакційні москвофільські течії Галичини служили опорою такому поглядіві». Детальніше аналізує цю колізію Іван Франко у статті «Поляки і русини», розрізняючи нюанси творення на цьому неоднорідному терені української культури і боротьбу з нею офіційної польської ідеології. Показово, що і В. Вернадський, і І. Франко доводили, що подібні асиміляційні заходи панівних верств у різних країнах виробляли в українській нації відпорну силу, здатну в якийсь інший спосіб подолати дискримінаційні перешкоди. Цікаві в цьому контексті свідчення й Ольгерда Бочковського про українське питання на чеському терені. Примусова асиміляція, наполягав цей видатний дослідник, є політичним анахронізмом: «вона руйнує підвалини держави, бо гартує сили переслідуваного народу, спрямовані на рішуче протистояння в національному визволенні».

Так само В. І. Вернадський відкрито виступав за визнання української ідеї і звільнення її розвитку від обмежень. «Небезпека для Росії, – писав він, – не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого і до того ж зовні привнесеного явища в державний і національний організм. При такому погляді рух, у своїй суті природний, органічний, такий, що має рівне право на існування з усіма аналогічними рухами, відсувається в ряди безправних, а тому ворожих даному державному устрою явищ, які легко піддаються стороннім впливам і тяжінням». І ще:

«Оскільки український рух органічний і живиться коренями народного життя, то він ніколи не згасне, а, відповідно, позитивне розв'язання українського питання для держави, яка не відмовляється від основних засад правового ладу, неминуче, і всіляки відстрочки і відтягування в цьому розв'язанні тільки поглиблюють внутрішній розлад в державі, суспільстві й народі».

Розвідку «Українське питання і російська громадськість», як уже зазначено, В. І. Вернадський написав приблизно в 1915 році. Потім були роки активної праці вченого в Україні, де він постійно проживав спершу в Полтаві, а згодом у Києві (1917–1919).

Цікавим документом, який проливає світло на ставлення В. І. Вернадського до української ідеї в дальший період, є його лист, опублікований у празькому часописі «Студентський вістник» (№ 1–2, 1925). Він адресований одному українському студентові у Празі, написаний 28 грудня 1924 року українською мовою і надрукований без жодних правок, як того вимагав адресант.

В. І. Вернадський дякує за те, що йому надіслано тогочасні українські видання, які він «прочитав з великим інтересом». Схвально відгукується про енергійну працю української молоді, але робить застереження, щоб у своїх національних змаганнях українська молодь не сходила із загальнолюдського ґрунту. Паралелі з вимогою до галицької інтелігенції у статті «Що таке поступ?» надто виразні. Нагадаємо цю думку Івана Франка: «присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися». В. І. Вернадський так само наполягає на тому, що позитивна праця в науці, мистецтві, техніці, релігії, філософії повинна бути найважливішою метою українського життя та основною формою розвою української культури. Він вважає, що тільки таким чином вдасться відійти од виявів, за його слововживанням, шовінізму, який ослаблює сили українського громадянства та веде до створення політичних міражів. «Вже немало українських діячів марно загинуло і все ще гине в міражах шовінізму», – зазначає В. І. Вернадський. Далі він визнає, що потенція розвитку українського руху дуже велика, але бачить його виключно в рамках «єдиного великого руського племені».

Тісне співжиття українців і росіян, вважає В. І. Вернадський, є незалежним від нашої волі фактом, і як натураліст наполягає на тому, що змінити такий факт і жити за своїм ідеалом – чи кращим, чи гіршим – неможливо. Щоправда, в 1915 році, як ми бачили, В. І. Вернадський фактично визнавав український рух як незалежний від нашої волі факт. Це було глибоким внутрішнім переконанням ученого, обґрунтованим системою його поглядів як дослідни-

ка біосфери та ноосфери. «Я не знаю ніякої цензури для мислі та друку – ні царської, ні большевистської, ні національної», – пише він адресатові, який очевидно належав до радикально налаштованої в національному аспекті української молоді, що підтверджується вступом до публікації, де зазначається таке: «...Думки й погляди акад. Вернадського вже давно перестали бути актуальними. Життя вже давно висловило над ними свій вирок». Отже публікація листа, за задумом редакції, цікава лише як факт, спростований історією. Напевне, достатньою підставою для такого підходу молоді українські студенти вважали національне відродження в Україні, яке, мабуть, найяскравіше буяло саме в 1925 році, – ще тільки попередом були справжній більшовицький терор, колективізація та чорний голодомор 1933 року.

Але за В. І. Вернадським був інший досвід – безпосередньої роботи в Полтаві й Києві, де він міг спостерігати труднощі національного відродження періоду короткочасної української незалежності 1917–1920 років. Той досвід добре відбитий у його тодішніх щоденниках.

Аналізуючи їх, насамперед слід враховувати, що погляди В. І. Вернадського на українське питання мають виразне, так би мовити, загальноросійськоцентричне забарвлення. Гадаю, що, крім усього іншого, тут відчутний вплив його активного спілкування й дружби з Михайлом Драгомановим, з яким вони особливо близько зійшлися в Парижі 1888 року. В. І. Вернадський добре знав праці М. П. Драгоманова, і під впливом останнього, безперечно, великою мірою формувалося ставлення вченого-природничника до української ідеї. Це видно ще з розвідки «Українське питання і російська громадськість», де В. І. Вернадський, рішуче виступаючи на захист української мови й культури, все-таки розглядав можливість їх плідного розвитку майже виключно в руслі загальноросійської культури, маючи на оці, принаймні, утворення реальних федеративних зв'язків у загальноросійській державі й картаючи політику великоросійського національного централізму, яка, за його словами, є «не менш сепаратистською, ніж підозрюваний у сепаратизмі український рух; тільки офіційний сепаратизм був великоросійським і схилявся до перетворення величезної, багатомовної і багатокультурної держави в нівельовану за великоросійським зразком країну, великої Росії – у Великоросію».

У період 1917–1919 років, коли В. І. Вернадський жив в Україні, він робить значні зусилля для якнайповнішого входження в українське культурне, наукове і, певною мірою, навіть політичне життя. Він багато зусиль віддає вивченню української мови, намагається користуватися нею у побуті. Але, вважаючи, що вплив російської

культури навіть у такому провінційному місті, як Полтава, не кажучи вже про Київ, є дуже сильним, В. І. Вернадський досить скептично ставиться до спроб українізації, міряючи їх фактично одною міркою зі спробами більшовицького впливу як у Росії взагалі, так і в Україні зокрема. «Одержав київ[ські] газети. Зрозуміло, що більшовики не оволодівають там і влада Леніна і Ко не визнається. Але сила російськ[ої] культури настільки велика, що їй анітрохи не страшна одноразова робота українізації. Тут повинні бути спільні дружні контакти. І вони можливі», – писав він у Полтаві 15 листопада 1917 року. Бачачи, що для плідної продуктивної роботи щодо здолання наслідків русифікації у самих українців бракує підготовлених кадрів, В. І. Вернадський підкреслював єдину можливість плідної діяльності в цьому напрямку – в толерантному поєднанні зусиль русифікованої або проросійської верстви інтелігенції з діяльністю невеликого гурту національно свідомих українських діячів. Але тут він натикався на подвійний спротив і нерозуміння.

З одного боку – непідготовленість діячів молодшої української держави до поступової роботи, з іншого – упередженість більш освічених, звичайно – в проросійській традиції, верств населення України щодо самого відродження України, яке суб'єктивно майже ототожнювалося для багатьох з більшовизацією.

«Зараз у Полтаві дуже тривожне почуття у зв'язку з розпочатою насильницькою українізацією, – пише В. І. Вернадський 12 квітня 1918 року. – За три тижні вивіски п[овинні] б[ути] по-українськи. Новий податок і повне порушення принципів рівності національностей. Скрізь приписано ввести діловодство укр[аїнською] м[овою]. Уводять язичієм. Викликається ненависть до мови. Невелика купка людей [це] проводить, і починається ставлення таке саме, як і до більшовиків». Але через шість днів у щоденнику фіксується й інша крайність тогочасної культурно-національної колізії: «Я відрізняюся від своїх політичних однодумців тим, що вважаю відродження української мови дуже великим позитивним явищем».

Отже, як бачимо, В. І. Вернадський перебував під подвійним різновекторним впливом тогочасної культурно-політичної ситуації. З одного боку, його навіть дратувала малоспроможність незначних українських сил проводити мудру державницьку політику. «Думка мимохить зупиняється на ближчому майбутньому, – прогнозує В. І. Вернадський. – З Україною буде важке, навряд чи виконване завдання. Створити державу, не спираючись ні на кого. Створити армію і відновити давню традицію. Але це ж зовсім нетривко». І далі: «Враження від української влади знову таке саме – безсилість і бездарність».

А з іншого боку, В. І. Вернадський бачив спротив представників антиукраїнського табору (табору, до якого належали й мимовільні противники відродження України, й свідомі ідейні борці проти неї). І найкращим підтвердженням незгоди зі своїми, як він сам визначав, «політичними однодумцями» є той факт, що вчений переїздить з Полтави до Києва й активно береться за створення Української Академії Наук, тісно співпрацюючи із цвітом тодішньої української інтелігенції. Цікаво, що тут, незважаючи на все-таки тривке відчуття невдоволення від дій недосвідченої української влади, акценти в записках В. І. Вернадського дещо змінюються. Він великим планом висвітлює негаразди українського будівництва, яке часто здійснюється невідповідним чином: «Дивовижно мало навкруги сили в духовне відродження України, – зазначає вчений, – і скрізь намагання проводити силою те, що може проводитися тільки життям». Проте тут бачимо істотну відмінність від щоденникових записів полтавського періоду, де В. І. Вернадський цілком скептично, хоч більше під впливом неістотних вражень і чинників, оцінював перспективу української ідеї. Фактично полтавські судження суперечили хай і неформульованому спеціально, але логічному висновку із розвідки «Українське питання і російська громадськість» про нездоланність української ідеї як вияву об'єктивних закономірностей розвитку людства і окремої нації, яка не може бути знищена або спростована волею окремих людей, впливом певних політичних утворень. Іншими словами, українську ідею В. І. Вернадський ще в 1915 році таким чином включав у незмірний обшир ноосфери.

Цікава трансформація бачення цієї ідеї В. І. Вернадським у Києві. Він і далі наполягає на бажаності невіддільно спільного розвитку української і російської культур у руслі загальноросійської (мабуть, краще б означати її як загальноруську культуру), наполягає навіть на цьому шляху як чи не єдино можливому. А проте, очевидно, відчуваючи хисткість своїх деяких висновків на злобу дня і можливу суперечність між своїми політичними переконаннями та уявленням про велику в масштабі навіть не історичного, а геологічного часу картину світу, що її він витворив теоретичними узагальненнями природничника, – отже, чи не відчуваючи все це, В. І. Вернадський фактично визнає можливість за інших, більш визрілих для цього обставин, реалізації української ідеї в майбутньому. Розмірковуючи 30 вересня 1918 року про її вияви в конкретних історичних подіях, учений зазначає: «Треба зізнатися, що вузький і дрібний шовінізм цього руху, з одного боку, невідповідне дійсності самохвальство, *mania gloriosa*, несправедливе ставлення до російської культури, та нетерпимість, яка є одною з найтяжчих сторін

національних рухів, дивовижна фальшива політика, з іншого – за-туляє живі корені цього руху, його значення як прояву людської особистості й форму його усвідомлення в навколишньому». Ми бачимо, як тут відрізняється трактування проявів української ідеї порівняно з абсолютно негативним ставленням до них у полтавський період, тобто В. І. Вернадський повертається до широкого пояснення її коренів, а не просто зумовленого впливом певного політичного моменту. І далі він пише: «Зараз після низки вагань і боротьби український рух у важких умовах російсько[ї] націоналістичної держави тільки загартується і, сподіваюсь, звільниться від намулів і наростенів, викликаних бажанням світової ролі і браком для цього реального змісту. Прийдеться боротися в легальних рамках крок за кроком. Здібність до організації українці довели, і кадри відданих працівників тут є великі».

Але цікаво, що такий поворот думок В. І. Вернадського зовсім не свідчив про кардинальну зміну його суб'єктивного в цьому разі ставлення до природи української ідеї та її перспектив. Усупереч своїм обґрунтованим узагальненням про об'єктивну, незалежну від людської волі й історичних обставин неминучість розвитку подібного роду явищ, він у цьому разі все-таки захищає своє суб'єктивне бачення бажаності напрямку цього розвитку. Хоча, слід зазначити, учений зберігає теоретичну коректність своїх узагальнюючих суджень, водночас емоційно піддаючись імперативу суб'єктивних поглядів, зумовлених досвідом політичного моменту. Варто під цим кутом зору розглянути його запис у щоденнику від 25 червня 1918 року: «Цілком зрозуміло, що нині створено дуже багато для нового вияву в державницькій історії українського племені і дуже небезпечно, що в дальшому майбутньому цей його вияв дістане характеру відокремлення від російської державности». Важко впізнати тут В. І. Вернадського, котрий практично бачить неминучу невідхильність розвитку української ідеї, але внутрішньо протриває цьому, не хоче визнати свою історичну помилку. Цей запис він закінчує так: «Зараз ця ідея не має ґрунту – але вона може одержати ґрунт».

Отже тепер зрозуміло, чому В. І. Вернадський в листі до празького студента заперечував можливість незалежного розвитку України – надто сильними виявилися негативні емоції 1917–1919 років. І не тільки тому, що на початкових етапах чергової спроби відновлення української державности в цей період п'ятдесятип'ятилітньому вченому вже зі світовим іменем важко було переборювати погляди, засвоені ще в молоді роки. Важливішим для нас тут є історична підстава для такої еволюції української ідеї в свідомості одного з найвидатніших учених людства. А вона полягає в тому,

що одною з головних помилок тих років виявилось ігнорування законів розвитку суспільства, намагання блискавично впровадити в життя те, що вимагало непоквапливого щоденного тривалого розвитку. А подібного роду спроби особливо небезпечні через брак готових до такої роботи кадрів.

І ще одне, у що не хотів вірити Вернадський. «Я не кажу що “незалежна Україна” не можлива на короткій час, – писав він у Празі. – Ми бачили вже багато чого, що нам дбалось неможливим, але важно не те що появиться на якійсь небудь час, але те що може існувати. Незалежна Україна не може існувати – я пишу про незалежну в дійсності, а не на папері – без кривавої сварки та боротьби між братами на довгі часи. Це не може бути ідеалом. Та вже те що пережито, навчило нас що найважніше у життю – свобода та незалежність лічності – завсім не звязано з політичною незалежністю». Вісімдесят років тому Володимир Вернадський ніби прозирав у сьогодні, і йому так не хотілося тої кривавої боротьби, у вирішальний етап якої нині вступила Україна насупроти самодержавного монстра. Але тут вчений уже зраджував самого себе – адже органічно-природне явище, а ним і є рух української нації до самоствердження й державності, здолати неможливо.

І де ж тоді перетинаються такі різні шляхи Івана Франка і Володимира Вернадського? А сходяться вони в пункті, що найбільше турбував обох видатних українських мислителів: провінційність і вузькість дій української інтелігенції, брак праці над розв'язанням проблем, які мають загальнолюдське значення, невміння, а то й небажання виходити на широкий тракт загальносвітового поступу. І ми сьогодні маємо враховувати цей болючий досвід.

Бо що і навіщо тоді є поступ?